

ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย
ART AND ARCHAEOLOGY IN THAILAND

กรมศิลปากรจัดพิมพ์
เนื่องในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
วันที่ ๑๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๑

กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล

กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทราวดี ดิศกุล

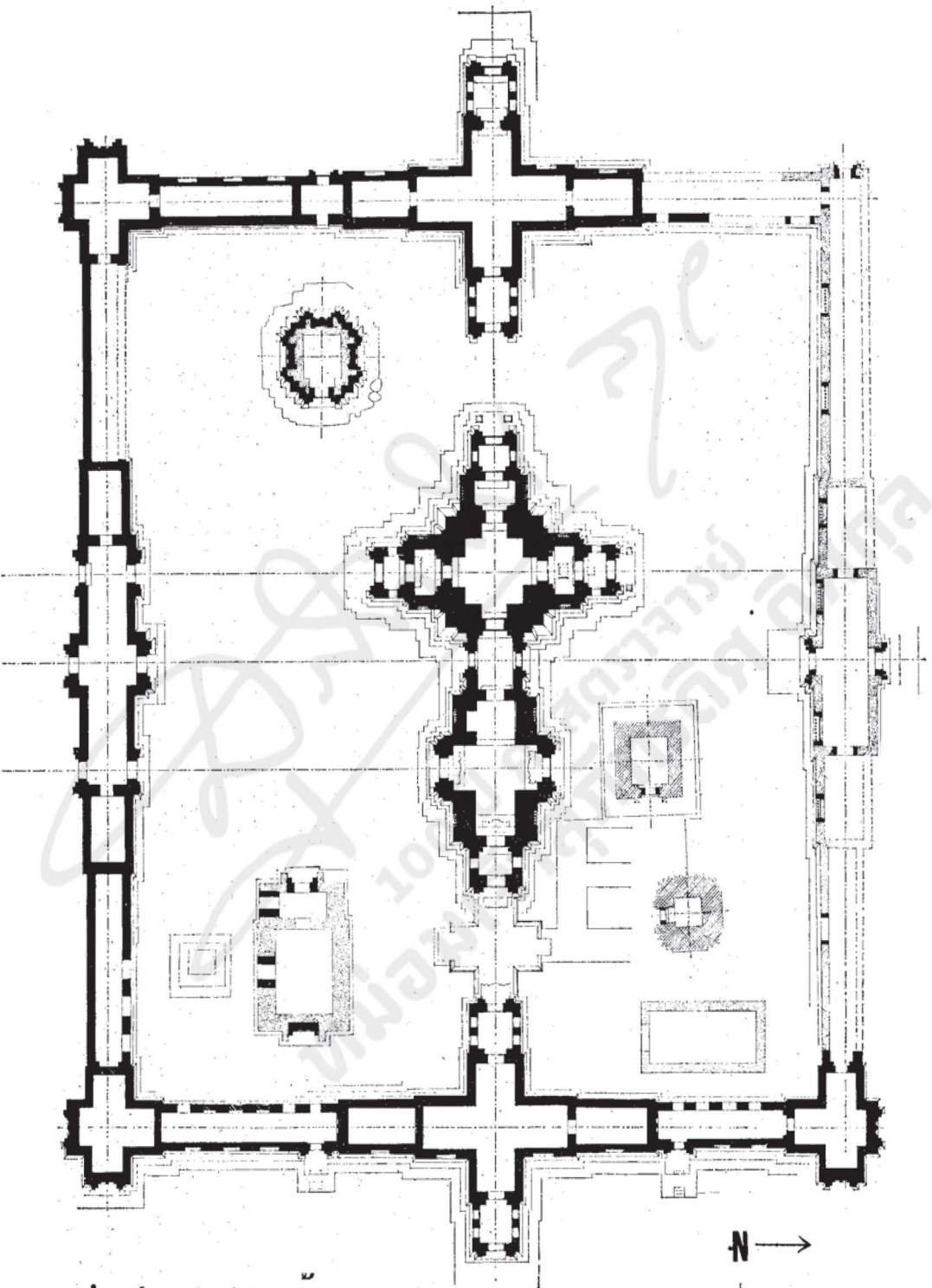
กำหนดอายุปราสาทพนมรุ้ง

ของ

ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล

ปราสาทพนมรุ้งเป็นศาสนสถานในศิลปะสมัยลพบุรี ตั้งอยู่ในเขตอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ และตั้งอยู่บนเขาพนมรุ้ง ซึ่งเป็นพีคติดต่อกับเขาปลายบัด เขาหิน เขาอังคาร และเป็นสาขาของเขาดงรัก อยู่ในระหว่างเขตอำเภอนางรองกับอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ติดต่อกัน บนเขามีทางรถยนต์ชนลงได้ ๒ ทางคือ ถ้าเดินทางมาจากอำเภอนางรองผ่านหมู่บ้านตาเป็ก รถยนต์แล่นไต่ไหล่เขาขึ้นไปทางคันทิศเหนือ หากเดินทางมาจากอำเภอประโคนชัย รถยนต์จะวิ่งตามไหล่เขาขึ้นไปได้ทางคันทิศตะวันออก ถึงลานเชิงสะพานนาคราชของปราสาทหินเช่นเดียวกับทางขึ้นคันทิศเหนือ

คันทิศเหนือของปราสาทหินอยู่คันทิศตะวันออก ที่ตระพักเขาชั้นล่างทางคันทิศตะวันออกมีบันไดชันทางที่จะเดินขึ้นไปสู่ปราสาทขนาดกว้าง ๒๒.๐๐ เมตร เป็นชั้น ๆ ๔ ชั้น ถัดบันไดขึ้นไปเป็นชานมีฐานศิลาอย่างมีร่องน้ำมนต์ขนาดใหญ่ ขนาด ๕.๐๐ เมตร สำหรับตั้งรูปประติมา อัยุริมชานซ้ายขวาข้างละหนึ่งฐาน ห่างกัน ๗.๕๐ เมตร ถัดจากชานเป็นบันไดชันขึ้นไปเนินดินรูปสี่เหลี่ยม ตั้งแต่บันไดชันต้นจนมาถึงเนินดินแห่งนี้พังทลายเหลือร่องรอยพอเห็นเป็นเค้า ๆ เท่านั้น สำหรับเนินดินนี้เข้าใจว่าจะเป็นฐานของพลับพลาหรือมณฑป เป็นรูปกากบาท ขนาดกว้าง ๕.๕๐ เมตร

ปราสาทเขานมรุง
PRASAT PANOM RUNG

N →

■ ผนัง
■ ผนัง ผนังภายนอก/ชั้นนอก
■ ผนัง
■ ผนัง

ยาวจากทิศเหนือไปได้ ๔๐.๐๐ เมตร ยาวจากตะวันออกไปตะวันตก
๓๐.๐๐ เมตร ตั้งอยู่บนลานดินอันมีส่วนกว้าง ๑๕๐.๐๐×๑๕๐.๐๐ เมตร

ปัจจุบันนี้กรรมศิลปากรกำลังทำการบูรณะปราสาทพนมรุ้งอยู่ด้วย
กรรมวิธีอันสติโลซิส (Anastylosis) คือการรื้อลงมาแล้วประกอบขึ้นไปใหม่
ในการรื้อนั้นจำต้องขุดพื้นดินโดยรอบให้ถึงฐานชั้นเดิม เพื่อนำเอาก้อนศิลา
ที่ตกหล่นลงมาขึ้นประกอบไว้ดังเดิม บางครั้งก็ต้องสร้างฐานขึ้นใหม่เพราะ
ฐานเก่าไม่มั่นคงพอ และถ้าต้องใช้ของใหม่เข้าช่วยเป็นต้นว่าแกนเหล็กและ
ปูนซีเมนต์ เขาก็ซ่อนไว้ข้างในไม่ให้เห็น การซ่อมตามแบบกรรมวิธีอันสติ-
โลซิสที่ปราสาทพนมรุ้งนี้มี ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ ทรงเป็น
หัวหน้าควบคุม มีผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศส ๒ ท่านช่วยเหลือ คือ นายโกรลีเย่
(Bernard Groslier) และนายปีชาร์ (Pierre Pichard) ในการขุดแต่งและ
รื้อก้อนศิลาออกนั้นทำให้ได้ค้นพบประติมากรรมและภาพสลักอีกเป็นจำนวน
มาก ซึ่งทำให้อาจกล่าวได้ว่าปราสาทพนมรุ้งนี้สร้างขึ้นตั้งแต่ราวกลางพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๕ และเป็นทีที่เคารพนับถือลงมาจนกระทั่งถึงต้นพุทธศตวรรษ
ที่ ๑๘ ดังจะได้กล่าวถึงต่อไปตามลำดับ แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงบริเวณปรังก์
องค์ใหญ่บนยอดเขาพนมรุ้ง ใคร่ขอกล่าวถึงมนเทียรมุมตะวันออกเฉียง
เหนือบนลานหน้ายอดเขาเสียก่อน

มนเทียรมุมตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเนินดินฐานพลับพลา
เฉียงไปทางด้านเหนือประมาณ ๑๓.๐๐ เมตร มักเรียกกันว่าโรงช่างเผือก
สร้างด้วยหินทรายปนแลง หันหน้าไปทางทิศใต้ เป็นอาคารมีมุขตะวันออก
และตะวันตก ขนาดกว้าง ๖.๔๐ เมตร ยาว ๒๐.๔๐ เมตร ยกฐานสูง
๑.๐๐ เมตร หน้ามุขมีชานชาลาทางขึ้นลงตั้งเสารับชายคา ๔ ต้น อาคาร

หลังมระเบียงคดล้อม ๓ ด้าน ช่องทางเดินภายในระเบียงคดกว้าง ๔.๓๕ เมตร และมีบันไดอยู่ ๒ ข้าง นอกกระเบียงคดออกไปเป็นกำแพงก่อด้วย แล้งล้อมกัน ๓ ด้าน ส่วนอีกด้านหนึ่งคือด้านทิศใต้ อาจจะยังไม่เสร็จ จึงมีแต่เพียงฐานแล้งเป็นแนวอยู่เท่านั้น ที่บริเวณมนเทียรหลังนี้เคยมี พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายมหานิกายองค์หนึ่ง เรียกกันว่าหลวงพ่อเอ๋ พักอาศัย ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ได้ก่อพระพุทธรูปด้วยอิฐโอบกปูนขึ้นใหม่องค์หนึ่ง ที่กลางอาคาร ทำให้สภาพของโบราณสถานแห่งนี้คลายความน่าชมลงไปมาก

มนเทียรนี้แต่เดิมก็คงเป็นศาสนสถานเช่นเดียวกัน ถ้าสันนิษฐาน จากลวดลายสลักบนแผ่นและเสาศิลาที่ค้นพบก็อาจกำหนดอายุได้ดังต่อไปนี้ คือ ภาพสลักบนชิ้นส่วนของอาคารที่สลักเป็นหน้ากาลมีแขนกำลังกายนาค ๕ เศียรอยู่ทั้ง ๒ ด้าน นาคมีรัศมีประกอบอยู่เหนือเศียรแต่ละเศียร แต่รัศมี เหล่านี้ยังไม่ประกอบเป็นแผ่นเดียวกัน หลังรัศมีมีนาคมีลวดลายสลัก ประกอบอยู่ (รูปที่ ๑) ลวดลายเช่นนี้ถ้านำไปเปรียบเทียบกับศิลปะขอมใน สาธารณรัฐเขมร ก็จะได้เห็นว่าตรงกับศิลปะขอมแบบคลัง (ราว พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๕๕๐) เหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่ามนเทียรมุมตะวันออกเฉียงเหนือ นี้คงสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อย่างไรก็ตาม ยังมีเศษเสาศิลา อีกก้อนหนึ่งซึ่งตกหล่นอยู่ในที่เดียวกันและแสดงให้เห็นว่ามนเทียรนี้ได้รับการซ่อมเพิ่มเติมในภายหลัง เสานี้เป็นเสาสี่เหลี่ยม บัวหัวเสาสลักเป็นลาย ลวดบัวและลายกลีบบัว แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือบนยอดสลักเป็นลายดอกไม้ สี่กลีบ (รูปที่ ๒) ลายดอกไม้เช่นนี้เป็นที่นิยมกันมากในศิลปะขอมสมัยบายัน (ราว พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐) เพราะก่อนหน้านั้นช่างขอมนิยมใช้ลายประจำ ยามหรือลายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนเป็นประจำ ด้วยเหตุนี้ ทำให้เราอาจ

กล่าวได้ว่า มนเทียรฆมตะวันตกเฉียงเหนือ^๕ ก่อสร้างขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และมาบูรณะอีกครั้งหนึ่งในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

ห่างจากมนเทียรหลังนี้ตรงไปทางตะวันตกประมาณ ๕๐.๐๐ เมตร มีสระน้ำขนาดเล็กขนาดใหญ่ ๓ สระ ซึ่งน้ำได้ตลอดปี ชาวบ้านเอาใจใส่พร้อมเพรียงกันรักษาน้ำในสระใหญ่ที่สุดไว้สำหรับบริโภค นอกนั้นใช้เป็นที่อาบชำระล้างร่างกาย อาศัยที่ม้านาบริบูรณ์ดังกล่าวนี้ นักทัศนศาสตร์มากอาจจะไปเที่ยวชมปราสาทหินเขาพนมรุ้งและพักแรมอยู่ที่บริเวณนั้นได้อย่างสะดวกสบาย แต่ผู้พักควรคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมด้วยเป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าไปทำให้น้ำในสระเหล่านี้เกิดความสกปรก โสมมขึ้นตามอารมณ์ระเริงแล้ว บุคคลอื่นจะต้องเดินทางลงจากเขาลูกนี้ไปหาน้ำใสสะอาดที่แหล่งอื่นระยะไกลนับเป็นร้อย ๆ เมตรทีเดียว

ต่อจากนี้จะกล่าวถึงส่วนที่เหลือ คือ ส่วนประกอบของปราสาทองค์ใหญ่ตั้งแต่ถนนหน้าสะพานนาคราชขึ้นไปจนถึงอาคารต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนยอดเขา (ดูแผนผัง) แต่ ณ ที่นี้จะกล่าวเรียงลำดับตามกำหนดอายุการก่อสร้างที่อาจทราบได้จากภาพสลักและประติมากรรมที่ค้นพบ โดยจะกล่าวตั้งแต่ที่เก่าที่สุดลงมา ดังต่อไปนี้

๑. ซากปรางค์อิฐ ๒ องค์ ซึ่งเพิ่งขุดค้นพบใหม่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือภายในระเบียง องค์หนึ่งเป็นปรางค์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหันหน้าไปทางทิศตะวันออก อีกองค์หนึ่งเป็นปรางค์รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมหันหน้าไปทางทิศใต้ (รูปที่ ๓) ฉะนั้น แต่เดิมจึงอาจมีองค์หนึ่งที่อยู่ตรงข้ามกับองค์ที่หันหน้าลงไปทางทิศใต้และหันหน้าขึ้นไปทางทิศเหนือ แต่อาจถูกรื้อเสียเมื่อมีการสร้างปรางค์ศิลาองค์ใหญ่ ถ้าพิจารณาจากลวดลายบนเสาประดับกรอบประตูซึ่งยังคงเหลืออยู่ใกล้กับปรางค์องค์ที่หันหน้าไปทาง

ทิศตะวันออกก็จะเห็นได้ว่าปราสาทอิฐเหล่านี้ อาจสร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ร่วมสมัยกับศิลปะขอมสมัยบาแก็ง เพราะลวดลายใบไม้บนเสานั้นยังคงมีขนาดใหญ่อยู่ เสาเป็นเสา ๘ เหลี่ยมและบนแต่ละเหลี่ยมก็มีแต่เพียงลายใบไม้เต็มใบ ๑ ใบและลายใบไม้ครึ่งใบ ๒ ใบเท่านั้น ที่เสียวของเสาก็มีแต่เพียงลายวงแหวนประดับ ยังไม่มีลายใบไม้เข้ามาประกอบ (รูปที่ ๔) เกี่ยวกับอายุในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ของปราสาทอิฐ ๒ องค์นี้ มีประติมากรรมศิลปะที่เพิ่งชุกค้นพบในบริเวณปราสาทองค์ใหญ่มาสันนิษฐาน ๒ รูป คือ รูปหนึ่งเป็นเทวรูปสตรี แต่เศียรและกรหักหายไปแล้ว นุ่งผ้าจีบเป็นริ้ว คำนหน้าบนเอวมีขอบผ้าพับย่นลงมาเป็นวงโค้ง คล้ายกับศิลปะขอมสมัยเกาะแกร์ ราว พ.ศ. ๑๔๕๐-๑๕๐๐ (รูปที่ ๕) อีกรูปหนึ่งเป็นรูปนางพรหมี่ คือ เพศหญิงของพระพรหม สลักด้วยศิลาทรายสีเหลือง เช่นเดียวกัน มี ๔ เศียรนั่งชันเข่าข้างขวาชัน ประนมมือ นุ่งผ้าคล้ายกับประติมากรรมสตรีแบบสมัยเกาะแกร์ที่กล่าวมาแล้ว เหตุนี้ อายุคงอยู่ในราวปลายสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เช่นเดียวกัน (รูปที่ ๖) อาศัยเหตุดังกล่าวมานี้จึงอาจกล่าวได้ว่าปราสาทอิฐทั้งสององค์นี้สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๕

๒. ปราสาทน้อย ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ภายในระเบียบปราสาทองค์นี้ก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมขนาดกว้าง ๖.๐๐ เมตร คำนนอกก่อด้วยศิลาทรายและค้ำในกรด้วยศิลาแลง ถ้าพิจารณาจากลวดลายที่สลักอยู่บนทับหลังและหน้าบันก็อาจกล่าวได้ว่า ก่อสร้างขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ทั้งนี้ เพราะภาพสลักนั้นแสดงถึงศิลปะขอมสมัยคลัง (พ.ศ. ๑๕๐๐-

๑๕๕๐) และสมัยบาปวน (พ.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐) ประปนกันอยู่ ยกตัวอย่าง เช่น ทับหลังทางด้านทิศตะวันออกคือคานหนานัน ลักษณะโดยทั่วไปอยู่ใน ศิลปขอมสมัยบาปวน คือ ตรงกลางมีหน้ากาลหรือกิริติมุขหรือหน้าราหู กำลังแลบลิ้นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยมและคายนพวงมาลัยออกมาจากปาก โดยการใช้มือทั้งสองยึดคายนพวงมาลัยนั้นอยู่ เหนือหน้ากาลมีเทพนั่งชันเข่า อยู่ภายในซุ้ม คานบนและคานล่างของคายนพวงมาลัยมีสายใบไม้ตงขึ้นและ ห้อยตกลงมา แต่ที่เศียรของทับหลังยังคงมีพวงอุบะมาแบ่งอยู่ ซึ่งเป็น ลักษณะของศิลปขอมสมัยคลัง นาคที่เป็นปลายของกรอบหน้าบันเหนือ ทับหลังมีลักษณะคล้ายศิลปขอมสมัยบาปวน คือหน้ากาลมีแขนที่คายนาค ได้หายไป และนาคก็เป็นนาคเศียรโล้นที่ไม่มีรัศมีประกอบ (รูปที่ ๗) ทับหลัง ทางด้านทิศใต้ก็แสดงลักษณะผสมเช่นนี้เหมือนกัน คือ มีลักษณะคล้ายศิลป ขอมสมัยคลังได้แก่หน้ากาลแลบลิ้นออกมาเป็นรูปสามเหลี่ยมคายนพวง มาลัยและใช้มื่อยึดคายนพวงมาลัยนั้นไว้ ในขณะที่เดียวกันลวดลายเหนือ หน้ากาลก็เป็นลายก้านต่อดอก หาชั่วเทวดานั่งชันเข่าอยู่ภายในซุ้มตามแบบ ศิลปสมัยบาปวนไม่ อย่างไรก็ดีที่เศียรของทับหลังก็ไม่มีลวดพวงอุบะมาแบ่ง ถึงในศิลปขอมสมัยคลัง (รูปที่ ๘) ด้วยเหตุนี้เราจึงอาจกล่าวได้ว่าปรากฏน้อย นิ่งสร้างขึ้นในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปขอมสมัยคลังและบาปวน คือ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ปรากฏน้อยนี้ปัจจุบันกรมศิลปากรได้ซ่อม สำเร็จตามกรรมวิธีอันสติโลซิสแล้ว

๓. ตอนนี้นำเราจึงมาถึง ปรากฏองค์ใหญ่และระเบียงที่ล้อมรอบ ซึ่งมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ ปรากฏใหญ่ทำฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุม กว้าง

๘.๒๐ เมตร ยอดปราสาทจรดพืงทับถมอยู่ ณ บริเวณนั้น หน้าประตูปราสาท
ทั้ง ๔ ทิศมีมุข ประตูทิศตะวันออกเป็นด้านหน้า ระหว่างประตูทิศหน้ามุข
มีฉนวนทางเดิน กว้าง ๓.๑๐ เมตร ยาว ๕.๗๐ เมตร ฉนวนนี้มีประตู
อยู่ข้างคานเหนือและคานใต้ข้างละ ๑ ประตู ซุ้มประตูฉนวนข้างคานเหนือ
ตรงกลางหน้าบันจำหลักเป็นเรื่องรามเกียรติ์ตอนทศกัณฐ์ลักนางสีดากับ
พระรามฆ่ามารีจ ศิลาทับหลังจำหลักเป็นพระกฤษณะยืนในท่าจับข้างและ
สิงห์ฟาด ตัดต่อฉนวนเป็นวิหารทำเป็นห้องโถงใหญ่ กว้าง ๘.๐๐ เมตร
ยาว ๑๐.๐๐ เมตร หลังคามุงอย่างประทุนเรือลตสองชั้น ผนังวิหารคาน
เหนือและใต้แต่ละคานมีประตู ๑ ประตู หน้าต่าง ๒ ช่อง ศิลาทับหลังประตู
ของคานเหนือหล่นจมอยู่ที่กองหินจำหลักเป็นรูปเทวะนั่งชันเข่าอยู่เหนือ
เศียรเศียรติมูข เสาประตูที่จำหลักลวดลายและภาพอย่างงดงาม ที่ประตู
วิหารคานตะวันออกตอนในลายจำหลักของศิลาทับหลังประตูเข้าใจว่าจะเป็น
เรื่องนารายณ์สิบปางตอนวามนาวตาร ส่วนที่ตอนนอกจำหลักลายเป็นรูป
พระนารายณ์บรรทมเหนือหลังนาคซึ่งนอนอยู่เหนือหลังมังกรอีกต่อหนึ่ง
แตกหักเป็น ๒ ท่อนอยู่ที่กองหิน ท่อนที่สลักเป็นรูปพระนารายณ์ถูกลักไป
เสียนานแล้ว อีกท่อนหนึ่งปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พระนคร ริมปราสาททางคานใต้มีท่อนหินชั้นส่วนของยอดปราสาทกองทับถม
อยู่สูงเกือบตลอดแนว ได้ตรวจพบศิลาจำหลักเป็นรูปภาพงาม ๆ หลายชิ้น

มีทับหลังชิ้นหนึ่งซึ่งยังคงอยู่บนองค์ปราสาททางด้านทิศเหนือ ซึ่ง
สมควรจะกล่าวถึงในที่นี้ ตรงกลางทับหลังเป็นรูปบุคคลกำลังยกศรซึ่งแต่เดิม
มักกล่าวกันว่าเป็นภาพพระรามกำลังยกศรในพิธีสวามพรมกับนางสีดา แต่ถ้

พิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่าบุรุษผู้นั้นกำลังยิงธนูไปยังเป้าซึ่งทำเป็นรูปนกกำลังหมุ่นอยู่เหนือเบ้าบนยอดเสาอีกต่อหนึ่ง ทำให้เป็นการยกครแต่อย่างเดียวกัน (รูปที่ ๙) ด้วยเหตุนี้จึงอาจเป็นเรื่องในมหากาพย์มหาภารตะตอนที่พระอรชุนกำลังแผลงศรไปยังเป้าในการพิธีสวยมพรบกับนางเทราปทีก็ได้ อย่างไรก็ตามในมหากาพย์มหาภารตะปรากฏว่าเบ้านั้นเป็นปลาที่หมุ่นได้หาใช้นกไม่ ด้วยเหตุนี้จึงใคร่ขอท้วงไว้ให้ท่านผู้รู้ได้พิจารณากันต่อไป ณ ที่นี้ใคร่ขอล่าวไว้ด้วยว่าบรรดาบุคคลในภาพล้วนแต่งกายตามแบบศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลาย (พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐) คือนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้นและชักชายผ้าข้างออกมาทบบนบนเอวค้ำขาทางสั้น

ในการขุดแต่งปราสาทพนมรุ้งเพื่อการบูรณะนั้นได้ค้นพบทับหลังซึ่งอาจทำให้ทราบได้ว่า ปราสาทพนมรุ้งนี้สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวัตด้วย ทับหลังชั้นบนนี้คือชั้นที่อยู่ภายในสุดทางค้ำนทิศตะวันออกของปรางค์องค์ใหญ่ สลักเป็นรูปฤๅษี ๕ ตนกำลังนั่งชันเข่าอยู่ในซุ้มและมีฤๅษีเล็กๆ น้อยอยู่ ๒ ข้าง (รูปที่ ๑๐) ฤๅษี ๔ ตนซึ่งอยู่ ๒ ข้างกำลังประนมมือแต่ฤๅษีตนกลางกำลังถือพวงลูกประคำอยู่ ภาพสลักดังกล่าวอาจตรงกับศิลาจารึกภาษาสันสกฤตที่ค้นพบที่ปราสาทพนมรุ้งนานมาแล้วก็ได้ จารึกนั้นกล่าวถึงพระเจ้าศรียวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัด (พ.ศ. ๑๖๕๖-ราว พ.ศ. ๑๖๙๐) และกล่าวถึงท่านผู้หนึ่งผู้มีนามว่า หิรัณยะ ได้สร้างประติมากรรมของอุทิศแคบิคาของเขาผู้มีนามว่า นเรนทราทิศย์ และเป็นนักพรตที่บำเพ็ญสมาธิอยู่ภายในถ้ำ ด้วยเหตุนี้ หิรัณยะจึงอาจเป็นผู้สร้างจารึกหลักนี้และอาจเป็นผู้สร้างปรางค์องค์ใหญ่เพื่ออุทิศแคบิคาของเขาด้วย

ฤษีตนกลางผู้ถือลูกประคำนั้นอาจหมายถึงพระอิศวรหรือนเรนทรทาทิพย์เอง
อย่างไรก็ดี ปราสาทพนมรุ้งคงสร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย
เป็นแน่ เพราะจารึกหลักันได้เริ่มต้นด้วยการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร แม้
ทับหลังชั้นนอก ๆ จะเป็นภาพอวตารของพระนารายณ์เสียเป็นส่วนใหญ่ก็ไม่
น่าแปลกประหลาดอันใด เพราะการที่จะสังเกตดูว่าศาสนสถานแห่งใดสร้าง
ขึ้นในศาสนาใดนั้น ควรสังเกตดูทับหลังชั้นในสุดเป็นสำคัญ เช่นที่ปราสาท
หินพิมาย ทับหลังชั้นในสุดสักเกี่ยวกับพุทธศาสนาลัทธิมหายาน แต่ทับหลัง
ชั้นนอกก็สักเกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์เป็นส่วนใหญ่ น่าเสียดายที่ว่าในการ
ขุดแต่งปราสาทพนมรุ้งเพื่อการบูรณะครั้งนี้ ได้ค้นพบศิลาจารึกอีกหลายชั้น
ที่เป็นภาษาสันสกฤตก็มี ภาษาขอมก็มี แต่ทางกรมศิลปากรยังหาได้ตีพิมพ์
จารึกและคำแปลเหล่านั้นออกมาไม่ จารึกภาษาสันสกฤตอาจเป็นชั้นส่วน
ของจารึกหลักันก็ได้ เพราะเท่าที่ได้ค้นพบแต่เดิมนั้นแตกหักเสียหายไม่
สมบูรณ์

สำหรับระเบียงคคซึ่งสร้างขึ้นโดยรอบปราสาทองค์ใหญ่นี้คงสร้างขึ้น
ในสมัยเดียวกันราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ทางด้านเหนือและด้านใต้ยาว
๖๖.๐๐ เมตร ทางด้านตะวันออกและตะวันตกยาว ๘๘.๐๐ เมตร ภายใน
มีทางเดินกว้าง ๕.๖๐ เมตร หลังคามุงด้วยแผ่นศิลาทำโค้งอย่างประทุนเรือ
มีประตูซุ้มทงสี่ทิศ ทางทิศตะวันออกเป็นประตูหน้า และที่หน้าประตูนี้มี
ศิลาจำหลักเป็นรูปภาพจมน้ำอยู่ท่อนหนึ่ง อาจเป็นชั้นส่วนของทับหลัง
ประตูช่องหนึ่งช่องใดก็ได้ น่าสังเกตว่าระเบียงคคนี้ทางด้านตะวันออก ใต้
และตะวันตก ก่อด้วยศิลาทราย แต่ทางด้านทิศเหนือกลับก่อด้วยศิลาแลง

ในระยะที่ ๓ นี้ ได้ค้นพบประติมากรรมซึ่งหุ้มผ้าตามแบบศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลาย (พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐) หลายชิ้น ที่สำคัญก็คือประติมากรรมเทพผู้รักษาทิศ เทพแต่ละองค์สลักเป็นภาพนูนอยู่บนแท่งศิลาทรายสีแดงรูปสี่เหลี่ยมขนาด ๓๘×๔๗ ซม. เพียงแต่ด้านเดียวของรูปสี่เหลี่ยมนี้เท่านั้นที่สลักเป็นรูปเทพ อีกสามด้านว่างเปล่าไม่มีลายสลัก และด้านบนก็สลักเป็นรูปบัวนูนกำลังบาน เท่าที่ค้นพบมาแล้วได้พบภาพสลักเทพผู้รักษาทิศเหล่านี้เพียง ๖ องค์ คือ ๖ ชิ้น และอาจนับได้ว่าเป็นครั้งแรกในศิลปะลพบุรีหรือศิลปะขอมที่ได้ค้นพบภาพเทพเหล่านี้สลักแยกกันอยู่บนแท่งสี่เหลี่ยมแต่ละชิ้น น่าเสียดายที่ว่าไม่ได้ค้นพบภาพเทพเหล่านี้ในลักษณะดั้งเดิมเลย เท่าที่อาจจะทำได้ในปัจจุบันก็คือสันนิษฐานว่าแต่ละองค์แต่เดิมอาจตั้งอยู่แยกจากกันบนเสาที่ตั้งอยู่กลางแจ้งตามทิศที่เทพเหล่านั้นเป็นผู้รักษาแต่ละทิศ และมีการวางเครื่องพลีสังบนรูปดอกบัวบานซึ่งสลักอยู่ข้างบนแท่งสี่เหลี่ยมเหล่านั้นแต่ละชิ้น อย่างไรก็ตามก็ต้องยอมรับด้วยว่ายังมีได้ค้นพบเสาเหล่านี้เลย เสาเหล่านี้จะสร้างด้วยไม้ได้หรือไม่ ก็น่าจะลองคิดดู

สำหรับเทพผู้รักษาทิศ ๖ องค์ที่ค้นพบนั้น มีดังต่อไปนี้คือ

ก. พระอินทร์ เทพผู้รักษาทิศตะวันออก ทรงช้างเอราวัณเป็นพาหนะ (รูปที่ ๑๑) พระอินทร์ทรงอุณหิส (กะบังหน้า) และมงกุฎ (ยอดรูปกรวยครอบมวยผม) กรองศอ พาหุรัด และทรงถือวัชระคู่อันเป็นอาวุธของพระองค์ กรองศอประดับด้วยยอบะสน์ ๗ แสดงถึงระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลายและนครวัดราวกลางพุทธศตวรรษ

ที่ ๑๗ แม้เครื่องทรงของพระองค์จะอยู่เบื้องหลังคชาธาร แต่เราก็อาจสันนิษฐานได้ว่าคงอยู่ในปลายคิลปขอมสมัยบาปวนอีกเช่นเดียวกัน ณ ที่นี้ข้างเอราวณมีเพียงเศียรเดียว สลักเหมือนหน้าข้างจริง ๆ แต่ใบหูและหางนั้นสลักอย่างคร่าว ๆ สวมสร้อยคอและพังดาง ผ้านบนหลังข้างก็แสดงถึงระยะหัวเดียวหัวต่อระหว่างคิลปขอมสมัยบาปวนตอนปลายและนครวัดอีก ข้างกำลังไขว่วงคิงสิ่งหนึ่งอยู่ซึ่งอาจเป็นก้านบัว ประติมากรรมทั้งหมดมีขอบสี่เหลี่ยมมนเรียบ ๆ ล้อมรอบ ค้นพบทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปรารงค์องค์กลาง

ข. พระอัครนี้ ผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทรงแรกเป็นพาหนะ (รูปที่ ๑๒) พระอัครนี้ทรงแรกนี้เป็นแบบขอมอย่างแท้จริง และต่อมาก็เป็นแบบไทยด้วย คือพระเพลิงทรงระมาค ของอินเดียนาทรองพะ เครื่องอาภรณ์ของพระองค์ก็คล้ายกับของพระอินทร์ และอาจทรงถือธง แรคสวมสร้อยคอและกระดิ่ง ประติมากรรมชิ้นนี้ค้นพบที่มุกทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปรารงค์องค์กลาง การค้นพบนี้อาจทำให้เราคาดคะเนได้ว่า ประติมากรรมเทพผู้รักษาทิศเหล่านี้แต่เดิมตั้งอยู่อย่างไร

ค. พระวรุณ ผู้รักษาทิศตะวันตก ทรงนาค ๕ เศียรเป็นพาหนะ (รูปที่ ๑๓) ปกติพระวรุณมักทรงหงส์ แต่เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นเจ้าของแห่งฝน จึงอาจทรงนาค (ผู้ให้ฝน) ได้ด้วย เครื่องอาภรณ์ของพระองค์ก็เหมือนกับของพระอินทร์และพระอัครนี้ แต่ ณ ที่นี้เราอาจเห็นได้ว่าพระองค์ทรงทองพระบาทคู่ด้วย เครื่องแต่งองค์แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าอยู่ในคิลปขอมแบบบาปวนตอนปลายคือระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๕๐ ทั้งนี้

อาจเห็นได้จากการที่ทรงผ้าโจงกระเบนสีจิบเป็นริ้ว ขอบผ้าทรงที่บน
พระองค์ไว้ลงมากและชักชายออกมาทางคันทวน ลักษณะดังกล่าวเป็นของ
ศิลปะขอมแบบบาปวนตอนปลายโดยเฉพาะ อย่างไรก็ตาม นาค ๕ เศียรนั้นมี
รัศมีประกอบอยู่โดยรอบ รัศมียังติดเป็นแผ่นเดียวกัน อันเป็นลักษณะของ
ศิลปะขอมสมัยนครวัดตอนต้น ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พระวรุณประทับ
แบบมหาราชลีลา คือ ชั้นพระขงษ์ขวาข้างหนึ่ง พระขงษ์ซ้ายวางพับทอด
ไปตามลำตัวนาค อวุธของพระองค์ในพระหัตถ์ขวาที่กำลึงขงษ์นั้นคงเป็น
บ่วงบาศ แต่ก็ได้หักหายไปเสียแล้ว ประติมากรรมชิ้นนี้ค้นพบที่มุกทิสตะวันตก
ตกเฉียงใต้ของปราสาทองค์กลาง

ฉ. ท้าวกุมเวร ผู้รักษาทิศเหนือ ทรงสิงห์หรือคชสีห์เป็นพาหนะ
(รูปที่ ๑๔) สำหรับรูปนี้ข้าพเจ้ายังไม่แน่ใจว่าจะใช่หรือไม่ ปรกติท้าว
กุมเวรทรงถือตะบองและทรงยักษ์เป็นพาหนะ แต่บางครั้งก็อาจทรงสิงห์
ได้เช่นเดียวกัน เครื่องอาภรณ์และท่าประทับของท้าวกุมเวรก็เหมือนกับ
พระวรุณ สิ่งนั้นได้รับอิทธิพลจากมังกรของจีนมานานแล้ว ดังอาจเห็น
ได้จากเศราและจมูกยาวเหมือนงวงช้าง ขาสিংห์เองก็เหมือนกับขาของนก
หรือกรูที่ยิ่งกว่าของสัตว์สี่เท้า หัตถ์ขวาของท้าวกุมเวร (?) ถือสิ่งของซึ่งอาจ
เป็นบ่วงที่ทำด้วยงู (นาคบาศ?) ประติมากรรมชิ้นนี้ค้นพบทางทิศตะวันตก
ของปราสาทองค์กลาง

ง. พระอีสาน ผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทรงโคเป็น
พาหนะ (รูปที่ ๑๔) พระอีสานทรงเป็นภาคหนึ่งของพระอิศวร ด้วยเหตุนี้
หัตถ์ขวาจึงทรงถือตรีศูลและทรงโคเช่นเดียวกับพระอิศวร พระองค์ประทับ

ในทาลิตาสน์ คือ พระซงษ์ชว้าห้อยลง พระซงษ์ชว้าวางราบไปกับหลังโค เครื่องอาภรณ์และเครื่องแต่งองค์ก็เหมือนกับของเทพผู้รักษาทิศที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ประติมากรรมชิ้นนี้ค้นพบใกล้มุกทิสตะวันตกเฉียงเหนือของปรางค์องค์กลาง

จ. เทพผู้รักษาทิศองค์สุดท้าย น่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะเป็นเทวรูปพระพรหมประทับในท่ามหาชลีลาเหนือแท่นซึ่งมีหงส์ ๓ ตัวรองรับอยู่เบื้องล่าง (รูปที่ ๑๖) พระองค์ทรงมี ๒ กรและหัตถ์ขวาถือดอกบัวอยู่มองดูเผิน ๆ อาจคิดว่าเป็นพระวรุณ เพราะพระวรุณก็ทรงหงส์เช่นเดียวกันดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่พักตร์ ๔ พักตร์ของพระองค์ (๗ ที่เห็นได้แต่เพียง ๓ พักตร์) ก็แสดงว่าประติมากรรมรูปนี้ไม่อาจเป็นเทพองค์อื่นไปได้นอกจากพระพรหม ประติมากรรมชิ้นนี้ค้นพบใกล้ฐานในของประตูระเบียงค่านทิศเหนือ

พระพรหมทรงเป็นเทพผู้รักษาทิศเบื้องบน ดังนั้นเทพผู้รักษาทิศ ๗ ทิศจึงควรมี ๑๐ องค์ไม่ใช่ ๘ องค์ เพราะต้องมีเทพผู้รักษาทิศเบื้องล่างอีกองค์หนึ่ง เท่าที่ได้อันพบมาแล้ว ๗ ปราสาทพนมรุ้งมีพระอินทร์ผู้รักษาทิศตะวันออก พระอัครผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงใต้ พระวรุณผู้รักษาทิศตะวันตก ท้าวภูเวงผู้รักษาทิศเหนือ (?) พระอีสานผู้รักษาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และพระพรหมผู้รักษาทิศเบื้องบนรวม ๖ องค์ตามตำราของอินเดียและประติมาณวิทยา (Iconography) ของชอม เทพผู้รักษาทิศอีก ๔ องค์ที่ยังขาดอยู่ก็คือ พระขันธกุมารทรงนกกยุงผู้รักษาทิศใต้แท่นที่พระยมซึ่ง ๗ ทิศกลับกลายเป็นเทพผู้รักษาทิศเบื้องล่าง พระนิรฤติทรงรากลขผู้รักษาทิศตะวันตกเฉียงใต้ พระพายทรงกวางหรือม้าผู้รักษา

ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และพระยมทรงกระบือ ความจริงปรกติพระยมทรงเป็นผู้รักษาทิศใต้ แต่ ณ ที่นี้คงเป็นผู้รักษาทิศเบื้องล่างหรือยมโลกนั่นเอง

สำหรับบัวที่สลักอยู่เหนือแท่งศิลาทรายสีแดงแต่ละชั้นนั้นมีลักษณะเช่นเดียวกัน คือ สลักเป็นรูปดอกบัวกำลังบานแลเห็นเต็มดอก มีเกสรเป็นรูปกลุ่มกลมอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยกลีบขนาดใหญ่ ๘ กลีบซึ่งมีกลีบขนาดเล็กแซมอีก ๘ กลีบ รูปบัวทั้งหมดมีลายลูกประคำเป็นวงกลมล้อมรอบมีลายดอกไม้สลักอย่างคร่าว ๆ อยู่ที่มุมทั้งสี่มุม แล้วจึงมีลายลูกประคำเป็นกรอบสี่เหลี่ยมล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง (รูปที่ ๑๗) ได้กล่าวมาแล้วว่าเครื่องพลีอาจนามาวางลงบนรูปดอกบัวนี้ นอกจากรูปเทพผู้รักษาทิศ ๖ รูปนี้แล้วยังได้ค้นพบพาหนะศิลาลอยตัวของเทพเหล่านั้นอีก มีขนาดค่อนข้างใหญ่ คือรูปโค ช้าง (รูปที่ ๑๘) กระบือ แรด และหงส์ องค์เทวรูปที่ทรงอยู่ข้างบนนั้นหล่อด้วยสัมฤทธิ์และสูญหายไปหมดแล้ว คงเหลือแต่เศียรสัมฤทธิ์ติดอยู่รูปพาหนะศิลาเหล่านั้นค้นพบทั้งในและนอกปราสาทองค์ใหญ่ เหตุนี้จึงไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าเดิมตั้งไว้อย่างไร นอกจากนี้ก็ยังค้นพบรูปทวารบาลอีกซึ่งแต่งกายตามแบบศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลายเช่นเดียวกัน

อาศัยเหตุดังกล่าว อาจทำให้กล่าวได้ว่าปราสาทองค์ใหญ่หรือองค์กลางรวมทั้งระเบียงที่ล้อมรอบและประติมากรรมเหล่านั้นคงสร้างและสลักขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ คือในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างศิลปะขอมสมัยบาปวนตอนปลายและสมัยนครวัดนั่นเอง

๔. ตอนนี้นำมาถึง ถนน สะพานนาคราช และ บันไดศิลาหน้าปราสาททางทิศตะวันออกซึ่งมีลักษณะตรงกับศิลปะขอมสมัยนครวัดตอนต้น

(พ.ศ. ๑๖๕๐-๑๖๗๕) และมีลักษณะดังต่อไปนี้คือ ที่ลานใหญ่หน้าเขามิถุนนปุด้วยแผ่นหินทราย จากเนินดินตรงไปยังเชิงบันไดสะพานนาคราช กว้าง ๗.๐๐ เมตร ยาว ๑๖.๐๐ เมตร สองข้างขอบถนนมีเสาหินสี่เหลี่ยม ทำยอดคล้ายดอกบัวตูม ซึ่งมักเรียกกันว่า เสาเทียนหรือเสานางเรียง สูง ๑.๖๐ เมตร บักรายเป็นระยะๆ แต่โคนหักเสียโดยมาก เหลืออยู่เพียง ๒-๓ ต้นเท่านั้น ถัดกันมีสะพานนาคราช ทำเป็นรูปกากบาท กว้าง ๖.๒๐ เมตร ยาว ๒๐.๐๐ เมตร มีบันได ๓ ชั้น และทำราวสะพานเป็น ตัวนาคราช ๕ เศียร เศียรนาคจำหลักงดงามมาก เสาและขอบสะพานก็ จำหลักลายงดงามเช่นกัน นาคมีรัศมีประกอบล้อมรอบเศียรติดเป็นแผ่น เดียวกันแล้ว แต่ขอบยังไม่หยักมาก และลายในรัศมีก็เป็นลายเส้นนอนไป ตามทางยาว ไม่ใช่ลายตั้งตรงชั้น (รูปที่ ๑๔) ด้วยเหตุนี้จึงอาจจัดอยู่ใน ศิลปะขอมสมัยนครวัดตอนต้นร่วมสมัยกับปราสาทบึงมาลาในสาธารณรัฐ เขมร และทำให้อาจคิดได้ว่าทั้งถนน สะพานนาคราช และบันไดศิลา คงสร้างเพิ่มเติมขึ้นพร้อมกันในสมัยนี้ สำหรับบันไดนี้ต่อจากสะพาน นาคราชขึ้นไปเป็นบันไดหินขนาดกว้าง ๑๓.๐๐ เมตร ยาว ๓๐.๐๐ เมตร มี ๕ ชั้น เป็นทางเดินขึ้นไปยังลานบนยอดเขา สองข้างบันไดมีฐานสี่เหลี่ยม ตั้งเป็นกระพัก ๔ กระพัก

๕. สมัยนี้เป็นสมัยสุดท้ายได้แก่ วิหาร ๒ หลัง อยู่ที่มุมตะวันออก เจียงเหนือ ๑ หลัง ขนาดกว้าง ๔.๕๕ เมตร ยาว ๘.๘๐ เมตร หันหน้า ลงไปทางทิศใต้ อยู่ที่มุมตะวันออกเจียงใต้ ๑ หลัง ขนาดกว้าง ๔.๕๐ เมตร ยาว ๗.๖๐ เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันตก วิหาร ๒ หลังนี้ก่อด้วย ศิลาแลง คงก่อเพิ่มเติมขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มหาราชองค์สุดท้าย

แห่งอาณาจักรขอม ตรงกับศิลปะขอมสมัยบายน (ราว พ.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๕๐) ข้อเสนอสนับสนุนเกี่ยวกับอายุสมัยนี้ยังมีอีกจากประติมากรรมสตรีศิลา ๒ รูป ซึ่งค้นพบในमुखค้ำหน้าทางทิศตะวันออกของปราสาทองค์ใหญ่ ประติมากรรม ๒ รูปนี้แต่เดิมคงตั้งอยู่เหนือฐานเดียวกัน เพราะได้ค้นพบฐานศิลารูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซึ่งมีรูสำหรับใส่เศียรศิลาอยู่ ๒ รูพร้อมกับมีร่องสำหรับน้ำมนต์ไหลอยู่ทางด้านหน้า (รูปที่ ๒๐) เทวรูปทั้งสองรูปนี้อยู่ในศิลปะขอมสมัยบายนอย่างชัดเจน เพราะกะบังหน้าและเข็มขัดต่างก็มีลวดลายดอกไม้ประกอบรวมทั้งผ้านุ่งเองก็เป็นลายดอกไม้และมีชายผ้ารูปสามเหลี่ยมห้อยอยู่ทางด้านหน้าด้วย (รูปที่ ๒๑, ๒๒) แต่จะเป็นรูปของเทวสตรีองค์ใดก็ไม่สามารถทราบได้ เพราะสิ่งที่ถืออยู่ในมือได้หักหายไปหมดสิ้น คงเป็นประติมากรรมที่อุทิศให้แก่ผู้ที่ได้ตายไปแล้ว

อาศัยเหตุดังกล่าวมานี้จึงทำให้อาเจียนันต์ได้ว่าศาสนสถานบนเขาพนมรุ้งได้เริ่มสร้างมาแล้วตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และได้ปฏิสังขรณ์ต่อเติมกันเรื่อยมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทำให้เห็นว่าปราสาทพนมรุ้งเป็นเทวาลัยที่สำคัญ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะตั้งอยู่บนเส้นทางเดินที่สำคัญจากเมืองพระนคร (Angkor) ในอาณาจักรขอมมายังปราสาทตาเมือนธม อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ต่อชายเขตแดนระหว่างสาธารณรัฐเขมรและประเทศไทย ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ขึ้นไปยังปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ทางทิศเหนือนั่นเอง บริเวณปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ในสมัยนั้นคงมีพลเมืองอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะยังมีสระน้ำขนาดใหญ่คงเหลืออยู่ในปัจจุบัน

หนังสืออ้างอิง

๑. รายงานสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือภาค ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔ ของ นายมานิต วัลลิโภคม (กรมศิลปากร จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๐)
๒. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔ ของคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี (๒๕๑๓)
๓. ประติมากรรมขอม (๒๕๑๕) ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัททศิ คีตกุล ทรงเรียบเรียงจากหนังสือภาษาฝรั่งเศสของศาสตราจารย์ ชอง บวสเชอส์ลีย์ (Jean Boisselier)
๔. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (๒๕๑๖) ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัททศิ คีตกุล ทรงเรียบเรียงจากหนังสือภาษาฝรั่งเศสของนายกมลเสกสรรค์ อาจารย์
๕. บทความเรื่องประติมากรรมเทพผู้รักษาทิศซึ่งเพิ่งค้นพบที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ของ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัททศิ คีตกุล ในแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ ๗ เล่ม ๑ เดือนมกราคม ๒๕๑๖
๖. ศิลปขอม เล่ม ๑-๓ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัททศิ คีตกุล ทรงเรียบเรียงจากหนังสือภาษาฝรั่งเศสของนางจิลแบร์ท เคอโครอล-เรมูส์
๗. มหาภารตยุทธ์ ร.อ. หลวงบวรบรรณรักษ์ (นิยม รักไทย) แปลและเรียบเรียงจากต้นฉบับของสุภาวราเชนทรสิงห์ (สำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๑๔)
๘. Jean Boisselier : Le Cambodge, Manuel d'Archéologie (1966)
๙. ASA for Architecture and Building Industry, June 1973 Vol. 2 No. 2
๑๐. Jitendra Nath Banerjea : The Development of Hindu Iconography (1958)
๑๑. Benoytosh Bhattacharyya : The Indian Buddhist Iconography (1958)

รูปที่ 1

ปลายกรอบหน้าบันศิลาที่มณฑลพิษณุโลก ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖

รูปที่ 2
ยอดเสาศิลาที่มณฑลเพชรบุรี ศิลปสมัยสุโขทัย ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 3
ปรากฏอยู่ในบริเวณที่ศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทพนมรุ้ง ศิลปลพบุรี
ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕

รูปที่ 4

เสาศิลาประดับกรอบประตูของปรางค์อัฐิ ศิลปลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕

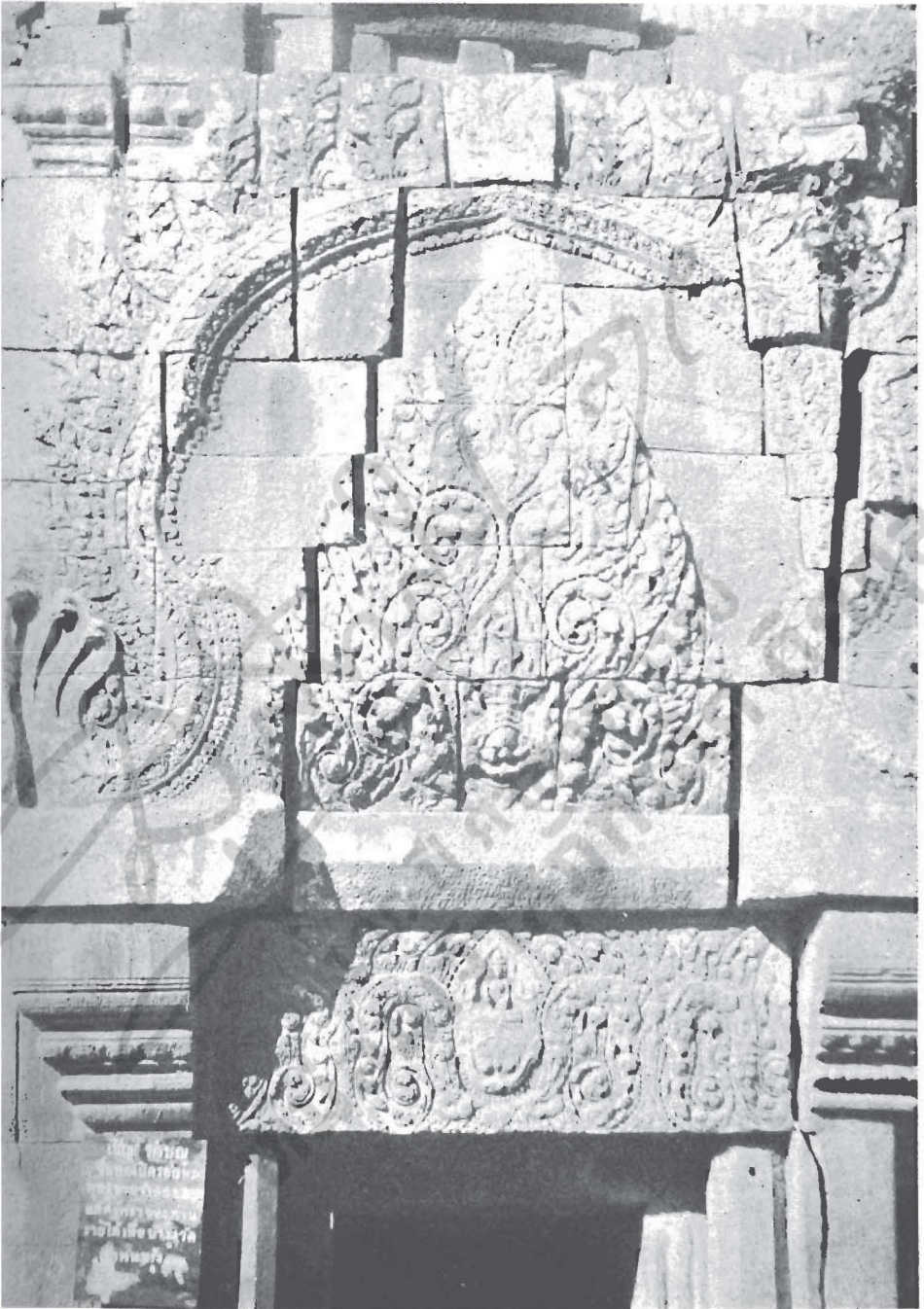

รูปที่ 5

ประติมากรรมสตรีศิลา ศิลปอมุขี ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔

รูปที่ ๕
นางพรหม ศีลา ศิลปคหบดี ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕

รูปที่ 7

หน้าบันและทับหลังที่ศตเววนอกของปราสาทน้อย ศิลปดลบุรี
ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖

รูปที่ 8

ทับหลังด้านทิศใต้ของปราสาทน้อย ศิลปลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖

รูปที่ 9

ทับหลังลันทีศเหนือของปราสาทค์ใหญ่ แสดงภาพพระอรุณกำลังตั้งเบ้าถามเรื่องในมหากาพย์มหาภารตะ (?)
ศิลปพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 10

ทับหลังด้านในของปราสาทหินใหญ่ แสดงภาพพระอิศวรท่ามกลางฤษี (?)

ศิลปะขอมโบราณ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 11

พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ศิวราชสีห์ตะวันออก ศิลปดลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 12

พระอดิน (เพลิง) ทรงนรงค์ ศุภรัชชาทิศตะวันออกเฉียงใต้ ศิลปลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 13

พระวรุณทรงนาค ผู้รักษาทิศตะวันตก ศิลปอดมบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 14

ท้าวเวรตรงสังหทรอลัชสีห์ (?) ผู้รักษาตึกเหนือ (?) ศิลปกรรม รวบรวมพุทธศตวรรษที่ ๑๗

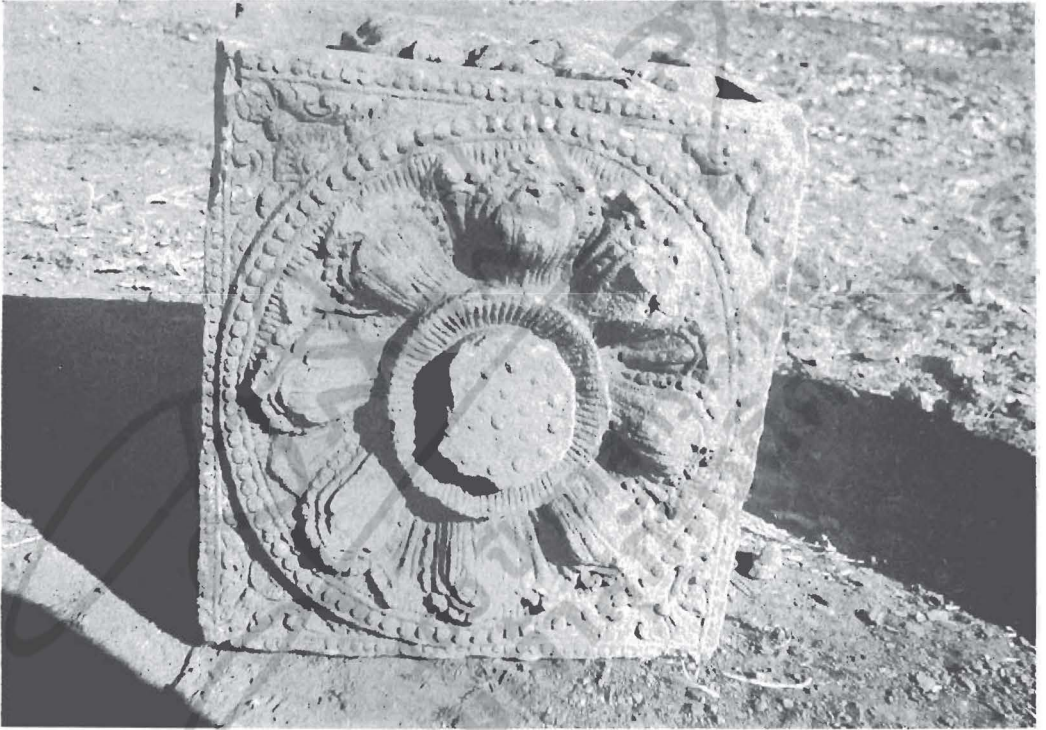

รูปที่ 15
พระอัสวบทองโค ผู้รักษาทิศตะวันออกเจดีย์เหนือ ศิลปลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 16

พระพรหมทรงหงส์ ศิวราชเทีศเบองบน ศิลปลพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 17

ค้ำบนของภาพสลักเทพผู้รักษาทิศ ศิลปอมพวิ ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 18
ช้างเอราวัณ (?) ศิลาสีลปลมบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗

รูปที่ 19

นาครวนันได ศิลปดพบุรี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 20
ฐานประติมากรรมศิลา ๒ รูป ศิลปลพบุรี ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 21
ประติมากรรมสลักรูปพระศิวะ ฐานปัทมบุรุษ ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘

รูปที่ 22
ประติมากรรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ศิลปวัฒนธรรม ราชบัณฑิตยสถาน ๑๔

SUMMARY

Prasat Panom Rung is situated in Amphoe Nang Rong, Buriram Province, north-eastern Thailand. According to the result of the excavation of the Thai Fine Arts Department in order to restore this monument after the anastylosis method, one can divide its construction into five successive periods :—

1. The two brick *prang* (fig. 3) inside the surrounding galleries at the north-eastern corner (originally there might have been three) (see plan), after the remains of a stone column (fig. 4) and two stone female sculptures, (fig. 5-6) might have been constructed at the ~~beginning~~ ^{beginning} of the 10th century A.D.

2. The small sandstone *prang* inside the galleries at the south-western corner (fig. 7-8) can be attributed to the ~~end of the~~ ^{end of the} 10th century.

3. The main *prang* and the surrounding galleries with many sculptures including those of the *dikpāla* (fig. 9-18) were probably built at the end of the 11th century and dedicated to Saivism.

4. The road and the *nāga* bridge in front (fig. 19) were presumably added in the early 12th century.

5. The two laterite *vihāra* inside the galleries and two stone sculptures (fig. 20-22) were built in the late 12th-early 13th century.

Another structure in front of the Panom Rung main sanctuary was built in the ~~second half of the~~ ^{late} 10th century (fig. 1) and probably restored in the late 12th—early 13th century (fig. 2).

Thus it can be seen that Prasat Panom Rung had been important from the ~~early~~ ^{early} 10th to the early 13th century A.D. This is probably because it was situated on a main route from Angkor in Cambodia towards Prasat Tamuen Thom in Surin, Prasat Muang Tam and Panom Rung in Buriram and then to Pimai, an important sanctuary in Nakhon Ratchasima (Korat).